

Prof. dr Snežana SOKOVIĆ
Pravni fakultet
Univerzitet u Kragujevcu

Pregledni članak
UDK: 343.85(497.11)
Primljeno: 15. novembra 2016. god.

SAVREMENI MODELI REHABILITACIJE I DOMAĆA PRAKSA – OSVRT NA PRIMENU KONCEPTA PROCENE RIZIKA¹

U radu su prikazane suštinske karakteristike i modeli savremenog koncepta rehabilitacije. Na osnovu analiza relevantnog pravnog okvira autor ukazuje da primenjeni model rehabilitacije u domaćem zakonodavstvu sadržinski predstavlja prihvatanje globalnih ideja nove penologije i menadžmenta rizika, obzirom da je procena rizika normativno implementirana kao sistemski penološki princip. Analiza sudske prakse u pogledu odlučivanja o uslovnom otpustu zasnovanom na proceni rizika, pokazuje da je koncept procene rizika stran i nejasan domaćim sudovima, povodom čega autor otvara pitanje (ne)kritičke implementacije globalnih trendova. Uporedo sa ukazivanjem na potrebu kritičke recepcije globalnih penoloških trendova usled kulturološke i institucionalne nekompatibilnosti, rad ima za cilj i podizanje prepoznatljivosti savremenih karakteristika i modela rehabilitacije.

Ključne reči: izvršenje kazne zatvora, rehabilitacija, procena rizika, recepcija globalnih trendova.

1 Rad je nastao u okviru naučno-istraživačkog projekta „Razvoj metodologije evidentiranja kriminaliteta kao osnova efikasnih mera za njegovo suzbijanje i prevenciju” Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu (ev. broj 179044), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

1. Uvod: globalni tokovi i razvoj koncepta rehabilitacije u domaćoj praksi

Mesto i uloga rehabilitacije u penološkoj reakciji na kriminalitet znatno se menjala, od napuštanja koncepta rehabilitacije sedamdesetih godina prošlog veka do ovovremenog povratka u središte penološkog interesovanja. U kontekstu kaznenog populizma kao globalne karakteristike savremenih modela kontrole kriminaliteta, uvođenje rehabilitacije na centralnu poziciju savremenih penalnih strategija na prvi pogled izgleda neočekivano i protivurečno. Istorijski posmatrano, praktična realizacija koncepta rehabilitacije se sukcesivno kretala od penitencijarnog modela zasnovanog na radu, disciplini i moralnoj edukaciji, preko terapijskog koji usvaja koncept „tretmana”, jer delikt vidi isključivo kao rezultat individualne patologije, i socijalno-terapijskog koji koriguje prethodni model oprecionalizacijom shvatanja da se sposobnost za življenje u skladu sa zakonima može naučiti i u zatvorskim uslovima kroz specifičan proces humane interakcije.² U kontekstu nove penologije i savremenih karakteristika društvene reakcije na kriminalitet socijalno-terapijski model se gubi, a povratak rehabilitacije temelji na značajno transformisanom konceptu. Radi se o globalnom trendu, a regionalne varijacije u poimanju koncepta rehabilitacije, kao i u vezi drugih ideja kontrole kriminaliteta, prate globalne tokove sa recepcijom koju često karakteriše nedoslednost i zanemarivanje institucionalne i kulturološke nekompatibilnosti.³ Kako je penološka oblast kontrole kriminaliteta u domaćim uslovima od posebnog značaja imajući u vidu brojnost i karakteristike zatvoreničke populacije, suštinsko razumevanje globalnih tokova je vrlo značajno za njihovu kritičku recepciju.

Razvoj koncepta rehabilitacije osuđenih lica na domaćem terenu do devedesetih godina prošlog veka samo okvirno i sa kašnjenjem prati globalne tokove. Mada je ideja o prevaspitanju, odnosno resocijalizaciji kao svrsi kažnjavanja i u tom periodu normativno dominantna,⁴ generalno postoji značajna nedoslednost u tumačenju pojmova popravljanje, resocijalizacija, prevaspitanje, rehabilitacija, tretman, socijalna adaptacija.⁵ Resocijalizaciju, kao normativno proklamovani terapijski koncept rehabilitacije prati i nekonzistentnost osnovnih ideja sistema krivičnih sankcija i unutrašnje kontroverze između

2 Rotman, E, (1995), *Beyond Punishment*, A. Duff & D. Garland (ed.), *A Reader on Punishment* (str. 281-306), London: Oxford University Press.

3 Breneselović, L, (2011), *Recepcija „restorativne pravde” kao primer nekritičkog diskursa u pravnoj sociologiji: slučaj Srbije*; *Sociološki pregled*, 45(1), 45-66.

4 Milutinović, M, (1992), *Penologija*, Beograd: Savremena administracija, 287.

5 Atanacković, D, (1988), *Penologija*, Beograd: Naučna knjiga, 134.

opštih principa i mehanizama odgovornosti.⁶ Suštinsko bavljenje programima rehabilitacije predstavlja izuzetak,⁷ realne okolnosti svodile su resocijalizaciju uglavnom na poželjan cilj, praktično ostvariv u nekim boljim uslovima. Sumnja u resocijalizaciju kao terapijski koncept rehabilitacije se materijalizuje tek krajem devedesetih i kasnije. Kao simptom globalnog trenda, i sa kašnjenjem, u novom kaznenom zakonodavstvu se i formalno napušta termin resocijalizacija, a svrha izvršenja kazne zatvora se određuje kao usvajanje društveno prihvatljivih vrednosti sa ciljem lakšeg uključivanja u uslove života nakon izdržavanja kazne zatvora.⁸ Naredni period karakteriše eskalacija problema rasta zatvoreničke populacije i preopterećenost zatvorskih kapaciteta, kao i potreba modernizovanja penitencijarnog sistema u kontekstu evropskih integracija. Pod pritiskom naglašene potrebe za brzom i efikasnom reformom penološkog sistema, recepcija globalnih trendova se ubrzava, jer se čini da se tu nalaze gotova, već definisana toliko potrebna rešenja. Kako se prihvatanje globalnih trendova najčešće odvija prenosom ideja, strategija i prakse angloameričkog pravnog prostora, njihovu implementaciju u domaći pravni sistem prati rizik nedoslednosti i institucionalne i kulturološke nepodudarnosti.

2. Karakteristike savremenog koncepta rehabilitacije

Značenje i funkcionalna obeležja savremene rehabilitacije određuju opšte karakteristike savremenih sistema kontrole kriminaliteta, a posebno kontekst nove penologije, koja je prevashodno usmerena na održavanje sistema kontrole rizičnih grupa prestupnika uz minimalne troškove, na upravljanje prestupništvom, a ne na resocijalizaciju i rehabilitaciju prestupnika.

Najizrazitije karakteristike savremenog koncepta rehabilitacije jesu racionalni utilitarizam kao konceptualno-teorijski osnov, upravljanje rizikom kao suština, naglašena ekspresivna funkcija u odnosu na instrumentalnu, kao i nove organizacione forme.⁹

Utilitarni ciljevi savremene rehabilitacije nisu usmereni na počiniocima krivičnih dela (kao što je to slučaj sa ranijim terapijskim modelima), nego na zajednicu i potencijalne žrtve. Procena utilitarnih efekata rehabilitacionih pro-

6 Bavcon, Lj., (1960), Nekoliko primedaba u vezi sa primenom krivičnih sankcija u praksi naših sudova, *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, 66/4, 18-27; Pihler, S., (1974): Svrha kazne u jugoslovenskom krivičnom pravu, *Penologija*, 74/2, 19-25;

7 Vodopivec, K. (1974), Eksperiment u Logatecu, Pokušaj uvođenja novih koncepcija u vaspitni zavod, Beograd.

8 Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, *Sl. glasnik RS*, 85/2005.

9 Robinson, G. (1999), Risk Management and Rehabilitation in the Probation Service: Collision and Collusion; *The Howard Journal*, 38 (4), 421-44.

grama jeste racionalana a ne idealistička, rehabilitaciju opravdavaju rezultati putem kojih se podiže stepen sigurnosti u društvu i smanjuje rizik novog vršenja krivičnih dela. Rehabilitativni programi su korisni jer smanjuju povrat, čine građane i društvo sigurnijim i produktivnijim, pa su kao takvi primarno usmereni na identifikaciju, klasifikaciju i upravljanje prestupničkim grupama razvrstanim prema stepenu rizika njihovog ponašanja u odnosu na normirani poredak. Funkcija nove rehabilitacije je pretežno ekspresivnog karaktera u smislu demonstracije racionalnog pristupa krivičnom delu i prestupniku, usmerena je na održavanje integriteta sistema socijalne kontrole, ne uključuje dodatne društvene ciljeve kao što je eliminisanje kriminaliteta i socijalno reintegrisanje prestupnika.¹⁰ U organizaciono-fnansijskom smislu novu rehabilitaciju karakteriše javno-privatno partnerstvo u održavanju bezbednosti, privatizacija i koncept „plaćanja prema rezultatima”.¹¹

3. Savremeni modeli rahabilitacije

Uočavanje više relevantnih modela rehabilitacije dokumentuje različite pristupe i različita razmišljanja o savremenoj rehabilitaciji. Određeni modeli, očekivano, u potpunosti predstavljaju izraz aktuelnog koncepta formalne socijalne reakcije, dok drugi značajno odstupaju i formiraju se kao kritička reakcija na dominantne tokove. Uslovno, i sa različitim varijacijama, mogu se razlikovati preventivni, protektivni i mešoviti modeli.

3.1. Preventivni model

Najznačajnijim karakterističnim savremnim modelom rehabilitacije osuđenih lica smatra se model rizika i potreba, RNR model (Risk/Need/Resonsivity)¹², koji se razvija početkom devedestih i primenjuje u praksi duže od dve decenije i značajno oslikava karakteristike „nove rehabilitacije”. Suštinski, RNR nije teorijski model rehabilitacione intervencije već predstavlja sistematizovani set principa efektivne korektivne intervencije koji omogućava korišćenje niza različitih terapeutskih programa. Kriminološko-teorijski zasnovan na multifaktorskom pristupu kriminalnom ponašanju, kao i na psihološkim teorijama o anti-

¹⁰ Ibid.

¹¹ Cavadino, M., Dignan, J., Mair, G. (2013). *The Penal System, An Introduction*, London: SAGE Publications, 156; Franko Aas, K. (2013). *Globalization & Crime*, London: SAGE Publications., 155.

¹² Andrews, D. A., Bonta, J., Hoge, R. D. (1990). *Clasification for Effective Rehabilitation: Rediscovering Psychology*, *Criminal Justice and Behavior*, 17(1), 19-52.

socijalnom ponašanju, ovaj model se oslanja na empirijski potvrđena i jasno i koncizno definisana saznanja o faktorima kriminalnog ponašanja¹³ i u prvi plan ističe princip rizika (ukazuje na kategorije prestupnika na koje treba primeniti tretman), princip kriminogenih potreba (ukazuje na šta treba usmeriti tretman) i princip responsivnosti (ukazuje na potreban način sprovođenja tretmana). Na istim principima, za potrebe predikcije kriminalnog ponašanja i klasifikacije osuđenika, razvijani su i usavršavani posebni instrumenti procene rizika. Poslednja, četvrta generacija ovih instrumenata povezuje procenu rizika i odlučivanje o pitanjima vezanim za status osuđenika.¹⁴

Princip rizika zasnovan je na shvatanju da se kriminalno ponašanje može predvideti i da nivo rizika prestupnika određuje i potrebu i nivo tretmana. Na osnovu empirijski potvrđenog saznanja da su aktuarski instrumenti efikasniji i precizniji u proceni rizika u odnosu na nestruktuirane kliničke procene, princip rizika podrazumeva primenu aktuarskih instrumenata za procenu rizika radi izdvajanja prestupnika visokog rizika prema kojima treba primeniti korektivni tretman.

Princip kriminogenih potreba ukazuje na empirijski potvrđene dinamičke faktore rizika čija je promena povezana sa promenom verovatnoće recidiva. Najznačajnije kriminogene potrebe, odnosno faktori rizika („Central Eight”) su: istorija antisocijalnog ponašanja, antisocijalni obrazac licnosti (agresivnost, impulsivnost, rizično ponašanje, bezobzirnost, nepoštovanje drugih, niska samokontrola, niska kontrola besa), antisocijalna kognicija (prokriminlano orjentisani stavovi, vrednosti, verovanja i lični identitet), antisocijalno okruženje i relativna izolacija u odnosu na prosocijalne osobe („socijalna podrška kriminalnog ponašanja”); problemi u porodici/braku, problemi na poslu/školi, nedostatak ili vrlo malo prosocijalnih slobodnih aktivnosti, zloupotreba psihoaktivnih supstanci. Prva četiri faktora se izdvajaju kao posebno značajni („The Big Four”), dok su nekriminogene potrebe prestupnika, takođe dinamičke i promenljive, zbog empirijski potvrđene slabe veze sa recidivizmom samo sekundarno značajne za korektivnu rehabilitaciju. Pomoći osuđeniku da se oseća bolje je poželjno i opravdano uzimajući u obzir razloge humanosti i potrebu motivisanosti, ali neće nužno dovesti do redukcije recidiva.

Princip responsivnosti govori o programskoj sadržini tretmanskim intervencija i podrazumeva generalnu i specijalnu responsivnost. Princip generalne responsivnosti ukazuje na to da je empirijski potvrđena efikasnost programa zasnovanih na kognitivnim, bihevioralnim teorijama i teorijama socijalnog

13 Andrews, D. A., Bonta, J., (2010), *The psychology of criminal conduct*, (5th ed.), New Providence/New York: LexisNexis, 79.

14 *Ibid*, 317.

učenja. Ovi programi podrazumevaju različite terapijske intervencije, a odabir konkretnog programa treba da se zasniva na principu specijalne responsivnosti, odnosno na potrebi da konkretan tretman odgovara sposobnostima prestupnika i njegovim kapacitetima za učenje (kognitivne sposobnosti, anksioznost, verbalna inteligencija, interpersonalna senzitivnost).

Meta analize su potvrdile efikasnost RNR rehabilitativnih programa u pogledu redukcije recidiva, generalno i u odnosu na različite kategorije prestupnika (nasilje, seksualni kriminalitet, kriminalitet žena), kao i prediktivnu vrednost instrumenata procene rizika zasnovane na RNR modelu.¹⁵

3.2. Protektivni model

Rehabilitacioni modeli osuđenih lica zasnovani na proceni rizika kritikovani su zbog prevashodnog usmerenja na faktore rizika i na potrebe zajednice u smislu prevencije recidiva, čime se zanemaruju potrebe osuđenika neophodne za funkcionalan socijalni život.¹⁶ Umesto preventivnih modela „rehabilitacije osuđenika za potrebe zajednice”, predlažu se protektivni modeli „rehabilitacije osuđenika za samog osuđenika”, čime zajednica umesto bivšeg osuđenika sa potisnutim kriminogenim potrebama dobija bivšeg osuđenika ojačanih kapaciteta za socijalnu reintegraciju i ličnu prosocijalnu percepciju. Suština korektivne rehabilitacije ne treba da bude samo upravljanje rizikom eventualnog budućeg prestupništva i prevencija recidiva, potreban je novi model rehabilitacije, koji je, zadržavajući snagu i preciznost RNR modela, fokusiran pre svega na dobrobit osuđenika, odnosno na ukupno „dobar život”, koji kao takav isključuje kriminalitet.¹⁷

Protektivni model rehabilitacije, „model dobrog života” („Good Life Model, GLM”) predstavlja teorijski okvir za različite programe tretmana i zasniva se na pozitivnoj kriminologiji¹⁸ i kriminološkim shvatanjima o faktorima odustajanja od kriminalnog ponašanja.¹⁹ Termin „dobar život” upućuje na način života u kome osoba može da zadovolji svoje bazične potrebe, fizičke, socijalne i psihološke prirode na socijalno prihvatljiv način. Podizanje sposobnosti osuđenika da unapredi kvalitet svog života, redukuje verovatnoću recidiva i omogućava neophodnu promenu antisocijalnog životnog stila u prosocijalni.

15 Ibid, 65.

16 Ward, T., Brown, M., (2004), The good life model and conceptual issues on offender rehabilitation, *Psychology, Crime & Law*, 10(3), 243-257.

17 Ward, T. Maruna, S., (2007), *Beyond the risk paradigm*, London: Routledge.

18 Ronel, N., Elisha, E., (2011), A Different perspective: Introducing positive Criminology, *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 55(2), 305-325.

19 Maruna, S.,(2001), *Making good: How ex-convicted reform and rebuild their lives*, Washington DC: American Psychological Association.

Zastupnici ovog modela, polazeći od brojnih psiholoških, socioloških, bioloških i antropoloških istraživanja kao osnovna i univerzalna dobra u ljudskom životu („primarna dobra”) navode: (zdrav)život, posedovanje potrebnih znanja, zadovoljavajuće radne i slobodne aktivnosti, ličnu autonomiju, unutrašnji mir i emotivnu sigurnost, zadovoljavajuće porodične, intimne i druge relacije, uključenost u zajednicu, spiritualnost, sreću i kreativnost. Stil života i lična vrednosna opredeljenja određuju prioritete i individualizuju sadržaj dobrog života. Ostvarivanje osnovnih dobara odvija se putem sekundarnih ili instrumentalnih dobara dostupnih u međurelaciji sa drugima (na primer, pohađanje škole obezbeđuje potrebna znanja). Zadovoljenje bazičnih potreba ometaju ili onemogućavaju različite prepreke, eksternog (socijalni, kulturološki, interpersonalni faktori), ili internog karaktera (lični stavovi, uverenja, vrednosne orijentacije) i vode ka kriminalnom ponašanju, kao društveno neprihvatljivom načinu ostvarenja osnovnih potreba. U osnovi, problemi tekućeg života prestupnika, a takođe i planova za budući život, se svode na nedostatak kapaciteta (internih ili eksternih) za ostvarenje osnovnih dobara, na nezadovoljavajući obim njihovog ostvarenja, na upotrebu i raspoloživost neadekvatnih sredstava za njihovo ostvarenje ili na nemogućnost održavanja koherentnosti primarnih dobara u smislu konflikta dobara i nepostojanja hijerarhijske jasnoće. Rehabilitacija treba da bude usmerena na utvrđivanje konkretnih prepreka (faktora rizika), zatim na pružanje preciznih, razumnih i individualizovanih mogućnosti za dobar život i, posebno na jačanje potrebnih kapaciteta prestupnika za njihovo ostvarenje. Polazna tačka jeste razumevanje osuđenika u pogledu toga šta za njega u realnim okolnostima podržuje „dobar život”, nakon čega sledi usmeravanje na dostupna sekundarna dobra podobna da se njima ostvare nedostajuća primarna dobra na društveno prihvatljiv način. Na osnovu toga se zajedno sa osuđenikom u cilju bihevioralnih promena utvrđuje rehabilitacioni plan („plan rehabilitacije dobrog života”), kao vrlo detaljno razrađen plan dnevnih aktivnosti u skladu sa postavljenim ciljevima. Konkretno tretmanske intervencije usmerenu su pozitivno, na holističku rekonstrukciju, za razliku od modela procene rizika koji su usmereni isključivo na eliminaciju faktora rizika ili upravljanje postojećim faktorima rizika.²⁰ Kao empirijska podrška modelu dobrog života navode se uglavnom studije slučaja i manji broj empirijskih studija.²¹

20 Ward, T., Brown, M., (2004), The good life model and conceptual issues on offender rehabilitation, *Psychology, Crime & Law*, 10(3), 243-257.

21 Looman, J., Abracen, J., (2013), The Risk Need responsivity Model off Offender Rehabilitation: Is There Really a Need For a Paradigm Shift?; *International Journal of Behavioral Consultation and Therapy*, 8(3-4), 30-36.

Poređenje preventivnog modela, modela procene rizika i zaštitnog modela, modela dobrog života, ne ukazuje na jasnu prednost jednog modela. Redukciju povrata, kao osnovni cilj, RNR model nastoji da postigne menadžmentom rizika budućeg kriminalnog ponašanja prestupnika, dok GLM model ponovno vršenje krivičnih dela nastoji da spreči povećanjem kapaciteta osuđeniku da svoje potrebe zadovolji na društveno prihvatljiv način. Mada GLM model nije evaluiran rigoroznim dugoročnim studijama i generalno nije empirijski podržan u meri u kojoj i RNR model, raspoloživi empirijski podaci ukazuju da GLM programi kod osuđenika razvijaju bolje razumevanje pozitivne strane sebe samih i svoje budućnosti, dok RNR modeli unapređuju razumevanje svog kriminalnog ponašanja. Na prvi pogled naglašeno različita terminologija ovih modela implicira i moguće značajne sadržinske razlike. Međutim, suštinski ova dva modela povezuje inverzivno preklapanje, primarna dobra modela dobrog života jesu inverzna postavka faktora rizika RNR modela („Central Egiht”). Dok je u pogledu RNR modela jasno da se temelji na kognitivno-bihejvioralnom pristupu i da je i u ekonomsko-organizacionom smislu precizno postavljen, orijentacija GLM modela ka naglašeno humanističkoj dimenziji tretmana donekle zapostavlja menadžersku dimenziju i ove segmente manje precizno definiše.²²

3.3. Modeli terapijske jurisprudencije

Savremena kritika RNR modela kao i GLM modela temelji se na činjenici da oba modela neguju isključivo kliničko-psihološki pristup konceptu rehabilitacije i da i jednom i drugom nedostaje uvažavanje činjenice da se proces rehabilitacije odvija u okvirima krivičnog sistema. Drugim rečima, nedostaje definisanje pravnog okvira komplementarnog kliničko-psihološkom razumevanju rehabilitacije osuđenih lica.²³ Oba modela temelje se na internoj responsivnosti i, na različite načine, naglašavaju značaj motivacije osuđenog lica da se menja i ulogu terapeuta u tome, dok se eksterna presponsivnost, uklapanje rehabilitacionog procesa u širi krivičnopravni kontekst zanemaruje.²⁴ U tom smislu od značaja za razumevanje savremenih pristupa problemu rehabilitacije osuđenih lica svako jeste i koncept terapijske jurisprudencije.

Terapijska jurisprudencija suštinski predstavlja koncept koji promoviše terapijski aspekt primene prava, proučava efekte pravnih normi i nji-

²² Ibid.

²³ Birgden, A., (2008), *Offender Rehabilitation: A Normative Framework for Forensic Psychologists*, *Psychiatry, Psychology and Law*, 15(3), 450-468.

²⁴ Birgden, A., (2004), *Therapeutic Jurisprudence and Responsibility: Finding The Will and The Way in Offender Rehabilitation*, *Psychology, Crime & Law*, 10(3), 283-295.

hove primene, na emocije, ponašanje i mentalno zdravlje ljudi. Tradicionalno, normativni pristup karakteriše kruti formalizam, mehanička korektnost primene normi koja zanemaruje stvarne posledice primene prava. Koristeći saznanja drugih nauka, pre svega psihologije, psihijatrije, kriminologije, filozofije, socijalne medicine, koncept terapeutske jurisprudencije ukazuje na koji način primena prava može svoje formalnopravne okvire da dopunjuje terapeutskim učinkom i doprinosi kako dobrobiti subjekata na koje se primenjuje, tako i samoj zajednici.²⁵

Izvorno usmeren na podizanje terapeutskih kapaciteta jurisprudencije (primene prava) u vezi sa problemima mentalnog zdravlja, terapeutski pristup primeni prava, naglašavanjem psihološkog pristupa uporedo sa formalno normativnim, proširen je na druge grane prava, a delom je uticao i na fomiranje posebnih sudova („problem solving courts”), među kojima su najpoznatiji sudovi za drogu (drug treatment courts). Sagledavanje rehabilitacije prestupnika u perspektivi terapeutske jurisprudencije omogućava ravnotežu pravnih i terapeutskih principa i dodaje kliničko-psihološkoj dimenziji rehabilitacije komplementaran pravni okvir. Efektivna rehabilitacija u kontekstu terapeutske jurisprudencije počiva na balansu prava zajednice i prava osuđenika, pri čemu se pravo zajednice na zaštitu od budućih povreda očitava u primeni menadžmenta rizika recidiva osuđenih lica po principima RNR modela, dok se terapeutska dimenzija prava osuđenika ostvaruje primenom tretmanskog koncepta GLM modela.²⁶

Naglašavanje prava osuđenika kao ravnopravnih i komplementarnih sa pravima zajednice, zahteva i (re)definisanje prava na rehabilitaciju. Druga strana prava osuđenika na rehabilitaciju jeste obaveza države da obezbedi potrebne servise za podršku i pomoć, koji mogućnost osuđenika za prosocijalnu organizaciju života i odustajanje od kriminaliteta čini realnim.²⁷

4. Rehabilitacija u domaćoj praksi i/ili recepcija globalnih trendova

O relevantnom modelu rehabilitacije zastupljenom u domaćoj penološkoj praksi zaključuje se na osnovu odgovarajućih normi pozitivnog zakonodavstva. Mada nedostaju istraživanja koja bi bliže i detaljnije prikazala rehabilitaciju u praksi, relevantni pravni okvir ukazuje da je procena rizika normativno implementirana kao sistemski penološki princip.

25 Ibid.

26 Birgden, A., (2008), Offender Rehabilitation: A Normative Framework for Forensic Psychologists, *Psychiatry, Psychology and Law*, 15(3), 450-468.

27 Raynor, P., Robinson, G., (2009): Why Help Offenders: Arguments for Rehabilitation as a Penal Strategy, *European Journal of Probation*, 1(1), 3-20; Ward, T.(2009): Dignity and Human Rights in Correctional Practice, *European Journal of Probation*, 1(2), 112-127.

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija (ZIKS, čl. 43)²⁸ svrhu izvršenja kazne zatvora vezuje pre svega za sprečavanje recidiva i propisuje da je svrha izvršenja kazne zatvora da osuđeni tokom izvršenja kazne, primenom odgovarajućih programa postupanja, usvoji društveno prihvatljive vrednosti u cilju lakšeg uključivanja u uslove života posle izvršenja kazne kako ubuduće ne bi činio krivična dela. Rehabilitacija kao primena programa postupanja svakako zauzima centralno mesto u postupku izvršenja kazne zatvora, a zakon propisuje da se, u cilju ostvarivanja programa postupanja, sa osuđenim postupa na osnovu utvrđenih kapaciteta, potreba i stepena rizika na način koji u najvećoj meri odgovara njegovoj ličnosti (ZIKS, čl. 44). U prijemnom odeljenju, u fazi opservacije, se upoznaje ličnost osuđenog, utvrđuje stepen rizika, kapacitet za promenu i individualne potrebe u cilju određivanja individualizovanog programa postupanja (ZIKS, čl. 74). Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica predviđa individualno prilagođavanje tretmana prema osuđenom licu kroz utvrđivanje programa postupanja koje se vrši na osnovu procene rizika, kapaciteta osuđenog i njegovih potreba.²⁹ Procene se vrše na osnovu vrlo detaljnih upitnika u toku boravka osuđenika u prijemnom odeljenju. Rizik se procenjuje kao nizak, srednji ili visok, a kapaciteti osuđenika za promenu kao očuvani, delimično očuvani ili bitno umanjeni. Procenjene kategorije rizika i kategorije kapaciteta za promenu praktično određuju dalji tok boravka osuđenika u zavodu. Od kategorije u koju je osuđenik razvrstan na osnovu procene zavisi klasifikacija i reklasifikacija, kao i mogućnost i obim dobijanja proširenih prava i pogodnosti po osnovu dobrog vladanja.

Ovome treba dodati i to da odluka o uslovnom otpustu osuđenih lica zavisi od procene rizika, pa i Zakonik o krivičnom postupku zahteva od veća koje odlučuje po molbi za uslovni otpust da posebno ima u vidu i „procenu rizika osuđenog” (ZKP, čl. 567. st.1).³⁰ Rizikom i potrebama osuđenih lica se bavi i Zakon o probaciji u izvršenju vanzavodskih sankcija i mera koji zahteva od poverenika da radi supervizije uslovnog otpusta sačini poseban program nadzora, zasnovan, između ostalog i na „identifikovanju kriminogenih rizika i potreba” lica uključenog u probaciju (ZoP, čl. 9. st. 2).³¹

Očito je da primenjeni model rehabilitacije sadržinski predstavlja prihvatanje ideja nove penologije i menadžmenta rizika. Nije potrebna detaljna analiza navedenih pravnih akata da bi se uočila zakasnela, ali prilično verna recep-

28 Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, Sl. glasnik RS, 55/2014.

29 Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica, Sl. glasnik RS, 66/2015.

30 Zakonik o krivičnom postupku, Sl. Glasnik RS, 55/2014.

31 Zakon o probaciji u izvršenju vanzavodskih sankcija i mera, Sl. Glasnik RS, 55/2014.

cija globalnih trendova, što samo po sebi svakako nije negativno. Potreba da se organizovanije i savremenije uredi penitensijarni sistem je evidentna, naročito imajući u vidu preopterećenost zatvorskih kapaciteta i visok nivo recidiva. Međutim, evidentno je i da zatvorski sistem Srbije nije isto što i zatvorski sistem SAD, ni u kvantitativnom ni u kvalitativnom smislu. Stanje i struktura kriminaliteta, kao i karakteristike osuđeničke populacije su različite. Krivično-pravni sistemi, posebno sistemi odmeravanja i izricanja krivičnih sankcija se značajno razlikuju. Srbija sa kvotom osuđenika od 148, i SAD sa osuđeničkom kvotom od 698,³² nemaju istu potrebu za „menadžmentom osuđeničke populacije”.

Osim toga, domaće krivično pravo, i pod naletom kaznenog populizma, još uvek je u većoj meri korektivno i rehabilitativno nego retributivo.³³

Nisu raspoloživi podaci o iskustvima primene sistema procene rizika za potrebe određivanja programa postupanja i razvrstavanja osuđenih lica u toku izdržavanja kazne zatvora, ali sumiranje sudske prakse u pogledu odlučivanja o uslovnom otpustu zasnovano na proceni rizika, pokazuje da je koncept procene rizika stran i nejasan domaćim sudovima.³⁴ Sudovi teško prihvataju činjenicu da je samo kvantitativan izraz rizika na osnovu koga se vrši svrstavanje u određenu kategoriju rizika dovoljan osnov za individualnu odluku, jer, u krajnjoj liniji, i svaka kategorija podrazumeva raspon od najmanjeg do najvećeg broja bodova. Poseban problem predstavlja srednji stepen rizika i posledice koje proizvodi, pa je sudovima nejasno da li je to kvantitet rizika koji isključuje ili neisključuje uslovni otpust. Neprihvatljivo je i to da kategorisanje srednjeg rizika povlači iste posledice za sve osuđenike u toj kategoriji.³⁵ Sudovima je posebno nejasno u kakvoj je vezi procena rizika koju ZKP traži kao osnov za odluku o uslovnom otpustu, sa statističkom procenom rizika iz Upitnika za procenu rizika koju predviđa Pravilnik i koja se sudovima prezentuje u okviru izveštaja o vladanju osuđenog lica u toku izdržavanja kazne zatvora³⁶, budući da se procena rizika za potrebe utvrđivanja programa postupanja na početku izdržavanja kazne

32 Walmsley, R., (2015), World prison Population List, 11th ed, London: International Center for Prison Studies.

33 Breneselović, L., (2011), Recepcija „restorativne pravde” kao primer nekritičkog diskursa u pravnoj sociologiji: slučaj Srbije; Sociološki pregled, 45(1), 45-66.

34 Alimpić, M., (2015), Uslovni otpust u praksi sudova sa područja Novosadske Apelacije, I. Stevanović, A. Batričević (ur.), Krivične i prekršajne sankcije i mere: izricanje, izvršenje i uslovni otpust (str. 407-427), Beograd, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja; Damjanović, D., (2015), Uslovni otpust u praksi sudova sa područja Kragujevačke Apelacije, I. Stevanović, A., Batričević (ur.), Krivične i prekršajne sankcije i mere: izricanje, izvršenje i uslovni otpust, (str. 401-407), Beograd, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

35 Ibid.

36 Ibid.

zatvora i potrebna procena rizika recidiva kao osnov za uslovni otpust i nadzor u toku uslovnog otpusta značajno razlikuju.³⁷

5. Zaključak

Izvesno je da nova rehabilitacija predstavlja značajno promenjen koncept klasične rehabilitacije. Razmatrano u širem kontekstu, savremeno vraćanje rehabilitacije u središte novih penalnih strategija ne izgleda neočekivano i kontradiktorno. Uklapanje u savremene pretežno punitivno-populističke strategije kontrole kriminaliteta daje novoj rehabilitaciji legitimitet u konceptualno-teorijskom smislu. U smislu praktične prihvatljivosti novu rehabilitaciju podržava popularnost novih rehabilitativnih programa, zasnovana na ekonomskoj računici i na činjenici da se njihovi ciljevi mogu lakše prezentovati i evaluirati. Mehanizam reafirmacije koncepta rehabilitacije, kao ni karakteristike nove rehabilitacije, ne mogu se jasno uočiti bez razumevanja savremenih globalnih socio-ekonomskih i kulturoloških kretanja i uočavanja njihovog uticaja na sistem kontrole kriminaliteta. To je posebno značajno obzirom na činjenicu da savremene globalističke ideje o rehabilitaciji osuđenih lica, kao i o kontroli kriminaliteta generalno, uglavnom dolaze iz angloameričkog pravnog i socio-kulturološkog prostora, pa kritička implementacija zahteva poznavanje i razumevanje njihove geneze.

Recepcija ideja nove rehabilitacije kao globalnog penološkog trenda u nacionalnim penološkim sistemima otvara posebna pitanja, posebno značajna za zemlje u tranziciji, budući da je tranzicija suštinski sredstvo globalizacije kako kapitala, tako i svih pratećih socijalnih tokova. Kako globalni ekonomsko-socijalni trendovi dolaze sa angloameričkog područja, a tranzicione zemlje uglavnom nisu ni geografski ni kulturološki locirane u istom prostoru, implementacija globalnih trendova u tranzicionim zemljama jeste kompleksna i nužno zahteva značajno prilagođavanje i socio-kulturnu validaciju. Na žalost, promišljena i prilagođena implementacija izostaje najčešće u zemljama u tranziciji. Pritisnite realno postojećom potrebom reformisanja i unapređenja svojih penitensijarnih sistema u uslovima tranzicionih nestabilnosti, upravo ove zemlje lako upadaju u spiralu nametnutih pogrešnih percepcija i nekritičkog usvajanja gotovih rešenja. Reforme putem kojih se usvajaju globalni trendovi, nisu, ili su malim delom,

³⁷ Soković, S., (2015), Uslovni otpust – penološki aspekt, I. Stevanović, A. Batrićević (ur.), Krivične i prekršajne sankcije i mere: izricanje, izvršenje i uslovni otpust (str. 407-427), Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

rezultat unutrašnjih potreba nacionalnih sistema, uglavnom su izraz shvatanja o tome kako sistem treba da izgleda u svetlu savremenih rešenja.

Mada nedostaju istraživanja koja bi bliže i detaljnije prikazala rehabilitaciju u praksi, relevantni pravni okvir domaćeg zakonodavstva ukazuje da je procena rizika normativno implementirana kao sistemski penološki princip. Nisu raspoloživi podaci o iskustvima primene sistema procene rizika za potrebe određivanja programa postupanja i razvrstavanja osuđenih lica u toku izdržavanja kazne zatvora, ali sumiranje sudske prakse u pogledu odlučivanja o uslovnom otpustu zasnovano na proceni rizika, pokazuje da je koncept procene rizika stran i nejasan domaćim sudovima. Prva iskustva praktične primene normativno implementirane kvantitativne procene rizika kao sistemskog penološkog principa u krivično-pravni sistem Srbije pokazuju da bi se (velika) očekivanja mogla pretvoriti i u (velika) razočarenja.

*

*

*

Snežana Soković, Full professor, Ph.D
Faculty of Law, University of Kragujevac

***CONTEMPORARY MODELS OF REHABILITATION AND
DOMESTIC PRACTICE - REVIEW OF THE CONCEPT OF
RISK ASSESSMENT APPLICATION***

The paper presents the essential characteristics and models of the contemporary concept of rehabilitation. Based on the analysis of relevant legal framework, the author points that the applied model of rehabilitation in domestic legislation in content represents acceptance of global ideas of new penology and risk management, since that the risk assessment is implemented normatively as systemic penological principle. Analysis of the judicial practice regarding the decision on conditional release based on risk assessment, shows that the concept of risk assessment is alien and unclear to national courts, and on this occasion the author raises the question of (non)critical implementation of global trends. Along with the pointing to the need for critical reception of global penological trends due to cultural and institutional incompatibility, the paper aims to raise the recognizability of contemporary characteristics and models of rehabilitation.

Keywords: *imprisonment execution, rehabilitation, risk assessment, reception of global trends*